

Selçuklularda Adli Yapı ve Emir-i Dad'ın Konumu

Ahmet AKMAN

Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Özel Hukuk Bölümü, Konya, Türkiye,
aakman@erbakan.edu.tr (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Makale Bilgileri

ÖZ

Makale Geçmişi

Geliş: 15.08.2023
Kabul: 12.11.2023
Yayın: 31.12.2023

Keywords:

Adalet,
Selçuklu,
Kadı,
Divân-i mezâlim,
Emir-i dâd.

Selçuklu adli yapısı, kendisinden önceki İslâm devletlerinin belli ölçüde devamı niteliğinde kabul edilebilir. Kadılar, şer'î yargının uygulayıcıları olarak sivil davalarda önemli bir konumda ve yargı sisteminin en temel kaynağı olan medreselerde İslâm hukukuna dair bilgileri alarak yetişmektedirler. Selçuklularda, dönemine göre değişmekle beraber maddî hukuk olarak Hanefî ve Şafîî fihri ağırlık kazanmıştır. Bu dönemde şer'î hukuk yanında örfî hukuk da yine ondan meşruiyetini almak suretiyle kendisine önemli bir alan bulmuştur. Türk devlet geleneğinden izler de taşıyan örfî hukukun uygulayıcıları olan mezâlim mahkemeleri, özellikle kamu hukukunu ilgilendiren alanlarda başta bizzat sultanların adalet dağıttıkları yerler olmuşlardır. Vezirlerin yanı sıra hukuk ve adaletin icrasında Emir-i dâd olarak isimlendirilen yüksek düzeyli görevliler de bu mahkemelerde sultan adına adaletin uygulayıcısı olmuşlardır. Emir-i dâd Selçuklu adliye yapısında özellikle örfî hukuk alanında oldukça merkezi bir yerde durmaktadır. Önemli ve etkin bir konumda, vezirler üzerinde dahi yargısal yetkilere sahip olarak, devlet ve toplum aleyhine işlenen suçların cezalandırılması hususunda görev üstlenmişlerdir. Bu tür önemli ihtilaf ve davaların hallinde oynadıkları roller, kendilerini bu merkezi konumda bulmalarını sağlamıştır. Bu yönü ve günümüz yansımalarına ışık tutması ile makale konuya özgün bir bakış sunmaktadır.

Judicial Structure and the Position of Amir-i Dad in Seljuk

Article Info

ABSTRACT

Article History

Received: 15.08.2023
Accepted: 12.11.2023
Published: 31.12.2023

Anahtar Kelimeler:

Justice,
Seljuk,
Qadi,
Diwan-ı mazalim,
Amir-i dad.

The Seljuk legal system continued the Islamic tradition. The qadis, who practice shari'a law, are crucial to civil matters and are schooled in Islamic law in madrasahs, the foundation of the legal system. Hanafi and Shafi'i fiqh became substantive law in the Seljuks, though it altered through time. Hanafi and Shafi'i fiqh became substantive law in the Seljuks, though it altered through time. In addition to Shari'a law, customary law gained credibility during this time. The Mazalim courts, which practice customary law and have ties to the Turkish state tradition, have historically been where sultans administered justice, particularly in public law. Besides viziers, high-level officers known as amir-i dad enforced justice for the sultan in these courts. Amir-i dad holds a significant role in Seljuk courthouses, particularly in customary law. They punished governmental and social crimes by having judicial powers over the viziers, a crucial and effective role. Their role in resolving major disagreements and lawsuits put them in this position. With this aspect and shedding light on today's reflections, the article offers a unique perspective on the subject.

Atıf/Citation: Akman, Ahmet. "Selçuklularda Adli Yapı ve Emir-i Dad'ın Konumu". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 8 (Aralık 2023), 40-57. <https://doi.org/10.47702/sema.2023.30>

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). (CC BY-NC 4.0)"

GİRİŞ

Devletin en temel erklerinden birisi olan yargı, tarihi süreç içerisinde basit ve sade bir hâlden giderek daha kurumsal yapılara dönüşmüştür. Müslüman toplum ve devletlerde Hz. Peygamber'den (s.a.) itibaren yargı fonksiyonu, toplumsal huzur ve güvene hizmet eder şekilde uygulanarak, adalet ve hakkaniyet temelinde, ilkelerini naslar ve doğru uygulama örneklerinden alarak gelişmiştir. Muaz b. Cebel'in vâililik ve kadılık görevleri yürütmek için Yemen'de görevlendirilmesi ilk örneklerdendir. Uygulamada özellikle Hz. Ömer ile gelecek dönemlere ışık tutacak prensipler ortaya konulmuştur. Bu dönemde valilik dışında müstakil yargı ile görevlendirmeler yargının yürütmeden bağımsızlaşmaya başladığına işaret eder. Bu bağımsızlaşmanın sebepleri arasında İslam coğrafyasının genişlemesi, karşılaşılan hukuki ihtilafların çeşitlenmesi ve çoğalmasında sayılabilir. Hz. Ömer'in hâkim olarak atadığı Ebu Musa el-Eş'ari'ye yargılamada günümüze de ilkesel anlamda örneklik teşkil eden yargılama kurallarını ihtiva eden mektubu şöhretini hala sürdürmektedir.¹ Muhâkeme usûlü ve teşkilatına ilişkin olarak mezheplerin kuruluş ve sonrasındaki kurumsallaşma süreçlerinde, klasik fıkıh kitapları içerisinde Kitabü'l-Kaza bahislerinde ve ayrıca Edebü'l-Kazâ ve Edebü'l-Kâdî başlıklı çeşitli monografik eserlerde yargı teşkilatı ve yargılama konusu literatürdeki yerini almıştır.²

İslâm hukuk tarihinde devlet başkanı fonksiyonları arasında sayılan ve geleneksel olarak kadıların ifa ettiği yargılama görevinin teorik temelinde vekalet ilişkisinin varlığı kabul edilir. Yargı görevini yerine getirenler devlet başkanı/halifenin vekili olarak, onun çizdiği çerçevede yetkili ve görevlidirler. Yetki kavramı ile yargı bölgesi, görev kavramı ile de hâkimin bakacağı konular anlatılmak istenir. Her ikisi de, yani görev ve yetkinin kapsamı devlet başkanı tarafından belirlenir. Bu vekalet ilişkisi hâkimin kendisini atayan devlet başkanını yargılamaya engel değildir. Kadının verdiği kararlar, devlet başkanı dahil herkes için yerine getirilmesi mecburi ve bağlayıcılık vasfı taşır.³ Teşriî ve icrâî sorumlulukların Sultan ve Hâkan'a ait olduğu anlayışı, Selçuklu ve diğer Türk-İslâm devletleri geleneğine yabancı değildir.⁴ Kadılar yargı görevini yaptıkları yerlerde devlet başkanını temsilen adaletin tesisinde söz sahibi olmuşlardır.⁵ Azil hususunda da devlet başkanı bu yetkisini keyfî ve hukuka aykırı olarak kullanamazdı. Bu bakımdan çok erken zamanlardan itibaren hâkimlerin bağımsızlığı uygulamada açıkça kendisini göstermiştir. Hâkimlerin ilim sahibi oldukları düşüncesi yerleşmiş, kendileri ve kararlarına saygı gösterilmesi hususunda hassasiyet gösterilmiş ve hâkimlerin azlinde keyfilik söz konusu olmamıştır.⁶

Devlet başkanı tarafından yapılan atama menşurlarında, kadılara gereken değer ve saygının gösterilmesi, kadı mahkemesinde verilen kararların infazıyla ilgili konularda icra ve idare organları tarafından elden gelenin yapılması ifadeleri yer alır. Yüksek dereceli idarecilerin atanma belgelerinde de kendilerinden kadılarla istişare etmeleri ve onlarla işbirliği yaparak yol kesen ve hırsızlık yapanların cezalandırılması istenmektedir. Bu çerçevede kadının görevleriyle ilgili her konuda devlet erkânı gereken desteği vermişlerdir. Kadı verdiği kararlarda hata ve yanlışlık yapmadığı sürece cezalandırılmazdı. Bir kadının cezalandırılmasına da yargı yoluyla yani bir kadı marifetiyle karar verilir.⁷ Devlet başkanları adli hiyerarşiye müdahil olmazlar ve kadıların karar ve çalışma esaslarına karışmazlardı. Hiyerarşide kadılıkudât'tan sonra vilayet kadıları, sonra şehir ve mahallî kadılar ve onlara bağlı nâipler görev yapmıştır.⁸ Kadılar kendi yargı bölgesi içindeki devlet başkanı ve halifenin taraf olduğu yargısal işlere de bakmaktaydı. Yüksek rütbeli devlet görevlileri mahkemeye çağrıldıkları zaman gelmeleri gerekir. Gelmedikleri takdirde zorla mahkeme huzuruna çıkartılmaktadırlar.

¹ Ebû'l-Hasen el-Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, çev. Ali Şafak (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976), 80.

² Fahrettin Atar, *İslâm Yargılama Hukukunun Esasları* (İstanbul: İFAV, 2017), 61.

³ Ali Himmet Berki, *Hukuk Tarihinden İslâm Hukuku* (Ankara:1955), 51; Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2002), 330.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken Yayını, 1998), 232.

⁵ Halil Cin - Ahmed Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2017), 147.

⁶ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar (Ankara: Türkiye İş Bankası Yayını, 1941), 53; İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye Selçuknâme*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996), 2/131; Aksarayî, Kerimüddin Mahmud, *Selçukî Devletleri Tarihi (Aksaraylı Kerimeddin Mahmud'un Müsamerat-al-Ahyar adlı Farsça Tarihinin Tercümesi)*, çev. Mehmet Nuri Genç Osman, önsöz ve notlar Feridun Nafiz Uzluk (Ankara: 1943), 174.

⁷ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, 53; Ann Katharine Swynford Lambton, "Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", çev. Nejat Kaymaz, Ankara: TTK, Belleten 37, 147 (1973), 367.

⁸ Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Aştırmaları II, Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle", *TAD 2/2-3* (Ankara: Ankara üniversitesi Basımevi, 1964), 371-372

Selçuklularda sultanların yılda bir defa kadı huzuruna çıkması şeklindeki gelenek uzunca bir süre devam etmiştir.⁹

Abbasiler döneminde kurumsallaşma yönünden yargıda meydana gelen değişiklikler, Selçuklular dahil sonraki İslâm devletlerine tesir etmiştir. Devlet başkanı kural olarak adaleti toplumda tesis etmekle yükümlüdür. Bunun için İslâm hukuku sınırları içerisinde kalarak gelenek, töre ve kanunnameler yolu ile düzenleyici tasarruflarda bulunmuşlardır. Örfî hukuku oluşturan bu düzenlemeler toplumdaki herkesin uyulacak kurallar hakkında önceden bilgi sahibi olmasını sağlayarak, hukuka dayalı bir düzen tesis edilmesini sağlamıştır. Sadece hukuki düzenlemelerin varlığı bir toplumda hukuka uyulmasını sağlamada yeterli olmaz. Ayrıca ihtilafların devlet tarafından yetkilendirilmiş hukuk ve yargı yerleri vasıtasıyla çözülmesi gerekir. Abbasiler dönemi, yargının yapı ve kurumsallaşması adına bir dönüm noktası kabul edilebilir. Yetki çevreleri çoğaltılarak, merkezi yerlerdeki yargı çevresi sayıları artırılmıştır. Bu çerçevede kadıların atanması ve denetlenmesi dahil bazı idari konularda üst makam kabul edilebilecek *kadilkudât* makamı ihdas edilmiştir. Kadıların atanmalarından itibaren tarafsızlık ve bağımsızlıklarına dikkat edilmiş, atanacak kimselerin fıkıh bilgisi yanında, dini konulardaki hassasiyetine de bakılmıştır.¹⁰ Bu çerçevede ilk defa İmam Ebu Hanife'nin (ö. 150/767) talebesi Ebu Yusuf (ö. 182/798) bu makama getirilmiştir. On altı yıl kadar bu görevde kalan İmam Ebu Yusuf, yargılamanın Hanefî Mezhebine uygun tarzda yerleşik hale gelmesinde etkili olmuştur. Ancak bu durum kendisinden sonraki kadilkudâtların tamamen Hanefî oldukları anlamına gelmemektedir.¹¹

Hukuka dair çalışmaların bu dönemde nicelik ve nitelik olarak artması toplumda fukahanın itibarını artırmış, en önemlisi bir dönem kadı olarak da atanan valilerin yargı üzerindeki etkisinin azalması ile, yargının yürütmeden bağımsızlaşma süreci de hızlanmıştır. Yargıdaki kurumsallaşma süreci, Abbasiler ve sonrasındaki İslâm devletleri ile Selçuklular döneminde de devam etmiştir. Bu nedenle Selçuklular ve diğer Türk-İslâm devletlerinin hukuki yapılarında doğal olarak benzerlikler bulunmaktadır.¹² Selçuklulardaki adli yapı Abbasiler ile Gazneliler ve Karahanlılar başta olmak üzere çeşitli Türk devletlerinin gelişerek devamı kabul edilebilir. Özellikle kamu hukuku alanında Büyük Selçuklu Devletinin kendisinden sonraki beylikler ve Türkiye Selçuklu Devletini etkilediği gözlenir. Bu etkileşim belli ölçüde Osmanlı Devleti bakımından da söz konusudur.¹³ Esasen yargı alanında baştan itibaren değişimde süreklilik yanında etkileşim hep olagelmıştır.¹⁴ Makale temelde yargılama usûlü de dahil olmak üzere Selçuklularda adli teşkilat ve Emir-i dâd konularını ele almayı amaçlamaktadır. Ancak öncesinde bu konulara temel çerçeve oluşturduğunu düşündüğümüz şer'î-örfî hukuk konusu ile dönemin yargı ve adalet anlayışına temas edilecektir.

1. Şer'î ve Örfî Hukuk

Osmanlı ve öncesindeki Selçuklu dönemleri dahil Türk-İslâm devletlerinde özellikle kamu hukuku alanında olmak üzere şer'î ve örfî hukuk ayırımından bahsedilir. Doktrinde bu konuda farklı düşünceler olmakla birlikte meseleye İslâm hukuku temelinde bakılması görüşü ağırlık kazanır. Türk-İslâm geleneğindeki devlet nizamını ve yönetimde birlik anlayışını sağlayan töre ve gelenekler, İslâm hukukunda var olan '*ülû'l-emr*'in devletin düzen ve intizamını sağlamada kullandığı hukuki araçlar ile kişilere yönelik devlet başkanına meşru düzen içerisinde yer alan itaat emri birbirini bütünleyen bir anlayış sergilemiştir. Bu durum, devlet başkanının

⁹ Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilatına Dâir", 369-370.

¹⁰ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, 61; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, çev. Abdülkerim Özeydin (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 10/213; Seyfullah Kara, *Selçukluların Dini Serüveni* (İstanbul: Şema Yayınları, 2006), 646.

¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1997), 14/345; Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devletinde Kazaskerlik (XVII. yüzyıla kadar)", *Belleten* 61/232 (1997), 598; Ahmet Hamdi Furat, "Kadilkudâtlık Müessesesinin Oluşumu ve İlk Kadilkudâtlar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2008), 106, 120.

¹² İsmail Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal* (Ankara, TTK, 4. Basım, 2014), 11; Mehmet Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* (İstanbul: Ötügen Yayınları, 1986), 56-57; Cin - Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 146; Mehmet Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin ilk Dönemi İdarî Teşkilatında Dîvânlar (132-232 / 750/847)* (Ankara: TTK, 1997), 26-27.

¹³ Gül Akyılmaz, "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkileri", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Prof. Dr. Halil Cin'e Selçuk Üniversitesinde 10. Hizmet Yılı Armağam* (1995), 41.

¹⁴ Mehmet Fuad Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi* (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2005), 25-28.

emirlerinin, atama tasarrufları gibi bireysel (tekil) işlem ve kararlardan oluşmasının yanı sıra genel düzenleyici işlem mahiyetinde olan kanunnameler şeklinde de kendisini göstermiştir. İslâm hukukuna göre özellikle hükme delaleti kesin olan nassın bulunmadığı hususlarda, devlet başkanının belli bir ichtihâd görüşün yanında durması ve hukuki boşluğun varlığı hâlinde de uyulması zorunlu kural koyması mümkündür. Bunun temel bir nas veya kuralla çatışmaması gerektiği ve böylece kendisi dahil herkesi bağlayıcı meşru bir hukuk kuralı ve teşriî (yasama) düzenlemesi oluşturacağı kabul edilir. Bu hâliyle de İslâm hukuku dairesi içerisinde yerini alır.¹⁵

Selçuklu sultanları da bu anlayışa uygun olarak uyulması zorunlu ferman ve kanunlar yayınlamışlardır. Bu tür kanuni düzenlemeler sosyal düzen kuralları içerisinde şer'î hukukun yanı sıra örfî hukuk adı verilen hukuk kuralları olarak mer'î yapıda yer aldığını ve toplum düzeni açısından devlet başkanına uyulması zorunlu bu tür düzenlemeleri yapma otoritesi verildiği görülür. Hatta daha sonra ele alacağımız Emîr-i dâd adı verilen görevliler bu tür örfî düzenlemelere uymayı sağlamak adına, aykırı hareket edenlere cezai takibat başlatmışlardır. Örfî hukuk zaman içerisinde kadı mahkemelerinin yanı sıra mezâlim mahkemeleri örneğinde olduğu gibi kendi yargı sistemini oluşturmuştur.¹⁶ Esasen ceza, idare ve vergi hukukuna dair hususlarda Selçuklulardan önceki dönemlerde de devlet başkanları çeşitli düzenlemeler yapmış, ceza hukukuna ilişkin konularda ta'zir kapsamında, diğer alanlarda şer'î hukukun sınırları içerisinde ve devlet başkanının yetkisi dahilinde hukuki düzenlemeler yapılmış ve bunlar yargılamada maddi hukuk kuralı olarak uygulanmıştır. Esasen aralarında zaman zaman uygulamada ihtilaflar çıksa da bunlar birbirlerini bütünüleyen bir anlayış içerisinde uyumlu ve dengeli olarak uygulanmışlardır.¹⁷ Sultanların yeni fethedilen şehirlerde 'Mezâlim'e çıkararak adalet dağıtma anlayışında eski Türk geleneklerinin devamına dair izler görülür. Bu uygulama normal zamanlarda da haftanın belli günleri şeklinde devam etmiş ve böylece örfî hukuk mezâlim ile uygulama imkânı bularak, yargılama-hukuk ilişkisini güçlendirmiştir.¹⁸

Türk-İslâm geleneğinde hükümdarın var olan düzenleme yetkisi örneğin Sultan Melikşah döneminde özel bir düzenlemeye de konu olmuştur. Âdil Sultan lakabıyla da tanınan Sultan Melikşah kadın ve mülkiyet hukukuna dair bir kanun çıkarmış ve böylece dönemine göre örnek bir kanunlaştırma ile hukuk hakimiyetini tesis etme yönünde önemli bir adım atmıştır. Şer'î ve örfî karaktere sahip olan düzenleme kapsamında akitler, alım-satım, temerrüt gibi özel hukuku ilgilendiren konuların ele alınması da dikkat çekmek gerekir.¹⁹ Sultanlar hakimiyet kurdukları yerlerde narhların kontrolünü sağladıkları, ölçü aletlerini denetleyerek var olan yanlışlıkları düzelttikleri ve böylece hukuk düzeninin bozulmasına meydan bırakmadıkları görülmüştür.²⁰

2. Yargı ve Adalet Anlayışı

Selçuklularda Mezâlime çıkararak adalet dağıtma eski Türk geleneklerine yabancı olmayan bir uygulamadır. Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Beyin Nişabur'u fethi sonrası (1038) Mezâlim Divanı'na çıkararak halkın şikayetlerini dinlemesi bu döneme ait ilk örneklerdendir. Haftanın belirli günleri halkın şikayetleri

¹⁵ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, 95; Halil İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2005), 28; Mehmet Âkif Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet* (İstanbul: Klasik, 2017), 24; Ahmed Akgündüz, "Osmanlı Hukukunda Şer'î Hukuk-Örfî Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri", *İslami Araştırmalar Dergisi* 12/2 (1999), 120.

¹⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 59; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Beta, 2019), 14; Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1992), 7/203; Erdoğan Merçil, "Kirman Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1992), 7/284.

¹⁷ Wilhelm Barthold - Mehmet Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarih* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 1984), 304; Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilatına Dâir", 369; Ahmet Atilla Altan, *Selçuklularda Adliye Teşkilâtı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 14.

¹⁸ Osman Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Ötüken, 2009), 76, 285; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri* (Ankara: TTK, 2000), 1/262-265; Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 2/2 (1964), 368; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, (İstanbul: 1976), 134.

¹⁹ Barthold - Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 306; Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 30; Ekrem Buğra Ekinci, *İslâm Hukuk Tarihi* (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2006), 141; Kenan Çetin, *Selçuklu Medeniyeti Tarihi* (İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2011), 187; Ömer Menekşe, "Selçuklular'da Kanunlaştırma Hareketleri ve Bir Hukuk Kodu Olarak el-Mesâ'ilü'l-Melikşâhiyye fi'l-Kavâ'idü's-Sher'iyye", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 35 (2020), 569, 593; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah* (İstanbul: 1973), 141-142.

²⁰ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil (İstanbul: Tercüman, 1977), 2/133; Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi* (İstanbul: Dergâh, 2018), 484.

dinlenir, suçlular yargılanır ve cezalandırılırdı.²¹ Bu esnada şehirde önceki dönemden Gazneli Devleti kadısından yardım ve destek istendiği ve söz konusu kadının da görevine devam ettiği görülür. Bu uygulama adalet yapılanmasında Türk devletlerindeki sürekliliğe işaret etmektedir. Büyük Selçuklu dönemi başlangıcından itibaren kadılıkudât ve kadınların atanmaları ile görev ve yetkilerine dair bilgilere rastlanır.²² İslâm hukukunda yargı yetkisinin devlet başkanı ile hâkim arasındaki vekalet ilişkisine dayandığını işaret etmiştik. Bu anlayıştan mülhem yargı yetkisi esasen devlet başkanı olan sultana aittir. Bu sebeple yetkinin esas sahibi Selçuklu sultanları da haftada iki gün Mezâlîm Dîvanı'na çıkmaktaydılar. Bu yüksek mahkemede başkan sıfatıyla kişilerin şikayetlerini dinleyerek, davaları çözüme kavuşturmuş ve adaleti tesis etmişlerdir. Sultanlar bir hâkimin sahip olduğu yetkilere sahip olarak davaları dinler, delilleri takdir eder ve gerekli cezai ve hukuki kararları verirlerdi. Birçok örnekte rastlandığı gibi, devlet başkanının tutuklama ve ta'zir cezası kabilinden ölüm ve diğer cezaları verebiliyor oluşu, toplumsal düzenin sağlanmasına katkıda bulunmuştur.²³ Sultanlar gerekli gördüklerinde yerlerine naip de görevlendirmişlerdir. Müslüman Türk devletlerinin yargı anlayışında adaletin tesisi düşüncesi esas alınmıştır. Devlet hakimiyetinin sağlanmasında adaleti tesis edebilmek önemli bir şart olarak görülür ve devlet başkanının adalet vasfı meşruiyeti için en temel unsurlardan kabul edilir. Devlet başkanları örf ve hukuki düzene ne kadar riayet ederse, halk da onlara aynı şekilde itaat eder.²⁴

Selçuklu döneminin geneli itibarıyla toplumda adaletin sağlanması maksadıyla askerinin gasp, yağma ve zulüm yapmasının engellenmesi, insanların mesken ve diğer gayri menkullerinin işgal edilmemesi, can ve mal emniyeti ile vergide adaletin sağlanması maksadıyla ağır gelen bazı örfî vergilerin kaldırılması ve hak arama yollarını açık tutarak suçluların cezasız kalmamasına önem verilmiştir.²⁵ Türkiye Selçuklularında sultanın görevi üstlenirken yapılan özel törenlerde adaletten sapılmayacağına dair yemin etme geleneği vardır.²⁶ Ayrıca adli yapıda görev alanların çeşitli divanlar başta olmak üzere yürütmeye görev almamaları ile yargı mensupları üzerinde siyasi ve idari baskı oluşacak ortamlardan uzak olmaları sağlanmıştır.²⁷ Selçuklu sultanlarının yanı sıra vezirlerin de adaletin tesis edilmesinde önemli katkıları olmuştur. Vezirler kazaî yetkilerini haftanın belirli günleri şikayetleri dinleyerek davalar hakkında kararlar vermek suretiyle kullanmışlardır. Yargısal bakımdan sultanın vekili olarak Mezâlîm Dîvanı'na başkanlık ederek bürokrasinin üstünde yer alan kamu görevlilerini yargılamışlar ve ayrıca bu mahkemenin görev alanına giren diğer hukuki faaliyetleri yerine getirmişlerdir.²⁸

3. Yargı Teşkilatı

Bu bölümde konu, kadı mahkemesinden başlayarak, kadılıkudâtlık, askeri ve mezâlîm yargısı, teşkilat ve ispat hukuku çerçevesinde beş alt başlıkta ele alınmaktadır.

3.1. Kadı

Selçuklularda yargı teşkilatında temel unsur kadılardır. Yargı sistemi tek hâkimli ve tek dereceli olarak varlığını sürdürmüştür. Kadılar dönemin başta Nizamiye olmak üzere medrese eğitimi sonrası mesleğe intisap etmekteydiler.²⁹ Nizamiye medreselerinde Şafiî fikhî ağırlıklı olmak üzere diğer mezheplere de yer verilerek fikh ve fikh usûlü eğitimi alınmıştır.³⁰ Nizamülmülk de yargının üzerine bina edildiği kadılık görevinin gerekli liyakate sahip kimseler tarafından yürütülmesi ve gerekli vasıflara sahip olmadığı ortaya çıkan kadınların

²¹ Turan, *Selçuklular Tarihi*, 98; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, (İstanbul: 1976), 134; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi* (Ankara: TTK, 1989), 68; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkıyruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, (İstanbul: İ.Ü. Yayınları, 2001), 226.

²² İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Türk Dünyası El Kitabı* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1976), 807; Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 25, 30.

²³ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, 17; Sedat Mehmed, *Büyük Selçuklu Dönemi İslâm Hukuku* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 119.

²⁴ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Muzaffer Tunçel (Ankara: Gençlik Spor Yayınları, 2019), 23, 54, 139; Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün* (İstanbul: MEB, 1997), 339.

²⁵ Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, 342; Köymen, "Sencer", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB (1964), 10/492.

²⁶ Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, 347.

²⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 354; Kafesoğlu, "Selçuklular", 400; Alptekin, "Büyük Selçuklular", 204.

²⁸ Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilatına Dâir", 373; Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet (Vezir ve Divân)* (Ankara: TTK, 2020), 60-61; Veli Vehbi Bardakçı, "Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik", *İstem* 16/32 (2018), 312.

²⁹ Köymen, "Alp Arslan Zamanı Kültür Müesseseleri I Üniversiteler", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 4 (1975), 87.

³⁰ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı* (Ankara: TTK, 1992), 3/226; Çağfer Karadaş, "Selçukluların Din Politikası", *İstem* 1/2 (2003), 106-107.

azledilmesi gerektiğini söylemiş ve bu yönde uygulamalar gerçekleştirmiştir. Kadıların esasen sultanın temsilcisi olduğu düşüncesinden hareketle kadıların temsil kabiliyetini hâiz olmaları gerektiği düşüncesi ön planda olmuştur. Bu sebeple kadılar devlet başkanının nâibi sıfatıyla hareket etmekte ve sultana karşı sorumlu kabul edilmektedirler. Bu durum kadıların görevlerinde bağımsız hareket etmesini sağlamıştır.³¹ Kadıların hür ve âkil olmalarının yanı sıra, adalet sahibi ve hukuk bilgisinde yetkin olması şartları aranmıştır.³² Kadıları devlet başkanı tayin etmekle birlikte, onun ölümüyle azledilmiş olmamaktadır.³³ Çünkü kadıların gerçekte kamu adına görev yaptıkları kabul edilir. Kadılar ancak bu görevi yerine getirmeye engel körlük, bunaklık gibi fiziki hâllerinden ötürü ve ayrıca görevin yapılışına ilişkin olarak yolsuzluk ve rüşvet durumlarında azledilirlerdi. Hz. Ömer zamanında valilerin kadı tayininde yetkili oldukları görülmüştür. Selçuklularda vezir ve kadıkudâtlar da zaman zaman bu yetkiyi kullanmışlardır. Bu hususun temelinde devlet başkanından alınan vekaletin kapsamında ikinci görevlendirmeleri de (tevkil) içerdiği düşüncesi yer alır. Ancak asıl yetki devlet başkanında olmaktadır.³⁴ Tayin edilecek kadı adayının gerekli liyakate sahip olması yanında görev ve yetki bakımından, yani vazifesinin kapsamına nelerin girdiği ve yer yönünden yetkili olduğu bölgenin de belirgin olması gerekmektedir.³⁵ Bu belirlemeleri tayin onayı kabul edilebilecek olan kadı menşurlarında görmekteyiz. Görevlendirme ve azlin ilgililer tarafından bilinmesi maksadıyla duyurulması gerekir. Bir kadının yeni menşurla yetkili olduğu yerin değiştirilmesi de mümkündür. Kadının azledildiğini bilmeden verdiği hüküm geçerlidir. Selçuklularda kadılar azli gerektiren bir durumla karşılaşmadıkları sürece görevlerinde sürekli olmaları esastır.³⁶

Kadı içtihat ehliyetini hâiz değilse, bir mezhebin görüşü ile karar vermesi umumi kaidedir. Bölgesi ve dönemine göre değişmekle birlikte amelde Hanefî, Şafiî; itikatta ise ehl-i sünnet anlayışı çerçevesinde Maturidî, Eş'arî ve de Mütezilî mezhepte kadılar görev yapmıştır. Nizamiye medreseleri sonrası Şafiî mezhebine mensup kadılar daha çok görev almışlardır. Kadıların zaman zaman medreselerde fıkıh alanında ders verdikleri de vârittir.³⁷ Kadıların verdiği hükümler temel usul kaidelerine ve naslara aykırı olmadıkları sürece kesin olarak kabul edilirler. Hükümler duruma göre kadı naipleri veya mahalli yöneticiler ve kadılara bağlı muhtesipler tarafından yerine getirilirdi.³⁸ Kadıların karar verirken ihtiyatlı, aceleci olmayan, en önemlisi tarafsız ve adaletli olmaları gerekir. Yanlış kararlardan dönmek kadı için mümkün ve hatta gereklidir. Ayrıca davaların gecikmemesi için çaba sarfederek adaletin bir an önce tahakkukuna gayret göstermek de icap eder. Bu sebeple yargılamalar serîdir. Kadı gerektiğinde sulh yoluna da başvurmalıdır. Hükümde müsamaha gösterilmez ve hatta zaman zaman kadıların baktığı ve sultanın da taraf olduğu davalarda, sultan hasmıyla beraber duruşma esnasında ayakta yargılamaya muhatap olmaktadır.³⁹

Kadıların davalara bakmak dışında hukuki olmayan bazı idari görevleri de vardır. Bunlar içerisinde vezirlik dâhil üst düzey siyasi ve uluslararası boyutları olan görevler sayılabilir. Hukuki boyutları olan vakıf, vasiyet, tereke taksimi gibi konularda da çeşitli görevler üstlenmişlerdir. Bunlardan tereke ve vasiyetlerin taksimi ve yönetilmesi sadedinde birçok konu kadılar tarafından yerine getirilmiştir. Vasiyet, ölüme bağlı bir tasarruf olarak, ölenin iradesi ve dayandığı hukuki esaslara uygun olarak infaz *edilmelidir*. Ölenin borçlarının ödenmesinden sonra, alacaklıların ve diğer mirasçıların haklarına riayet edilerek terekenin üçte birlik sınırı

³¹ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, 67; Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilatına Dâir", 369; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 159; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 354; Salim Koca, "Selçuklular'da Teşkilat ve Kültür", 1-2. *Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, 1993, 18.

³² Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 137.

³³ Ali Himmet Berki, *İslâm'da Kaza Hüküm ve Hâkimlik ve Tevabii* (Ankara: 1962), 8.

³⁴ Fahrettin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi* (Ankara: DİB, 2020), 36,159.

³⁵ Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 81.

³⁶ Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar* (Ankara: TTK, 2104), 40-46; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, 3/226; Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, 173.

³⁷ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, 10/334; Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, 232; Abdülbâkîy Gölpinarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik* (İstanbul: Der Yayınları, 1987), 86, 202, 207, 209; Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya* (Konya: 1998), 76; İbrahim Coşkun, "Eş'arî Kelamının Selçuklu/Nizamiye ve Osmanlı Medreselerine Girişi ve Kimi Eş'arî Yorumların Toplumdaki Yansımaları", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 5/5 (2020), 13; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/189.

³⁸ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran (İstanbul: E Yayınları, 1979), 193, 228; Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, 157, 469.

³⁹ Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilatına Dâir", 360-370.

içerisinde vasiyet yerine getirilir. Mirasçılarının bulunmadığı durumlarda ise devletin mirasçılığının da gözetilmesi gerekir.⁴⁰ Yetimlerin, veli ve vâsî olmayan kadın ve sahipsiz kimselerin vâsîliği de kadınların görevleri arasındadır. Bu kimselerin sahip oldukları mali haklar üzerinde onların haklarını koruma maksadıyla kadının velayet-i âmmesi söz konusudur. Bu tür kimselerin mallarına yönelik tecavüz ve müdahalelere karşı savunmasız oldukları düşüncesiyle, kamu, kadı vasıtasıyla nezaret ve gözetim fonksiyonu yerine getirir. Bu gibi kimselerin mâmelekini idare edecek olgunluk ve yetkinliğe kavuşması ile şahitlerin huzurunda malları kendilerine teslim edilir ve bu görevler kadı veya güvenilir yed-i eminler tarafından yerine getirildi.⁴¹

Kadınların görevleri arasında vakıflara ilişkin davaları görmek yanında, vakıflara tevliyet ve nezaret etmek şeklindeki bazı idari işler de sayılabilir. Mescit, cami ve bunların müstemilatının bakımı, korunması ile diğer vakıf eserlerinin aynı şekilde muhafazası ve zâyi olmamasından kadınların sorumluluğu vardır. Vakıf hukukunda vakfın yönetsiz kalmaması esastır. Bunun için vâkîf (vakfeden) öncelikle kendisi veya lehine şart kıldığı kimseyi meşrût müteveli olarak belirler, ayrıca tevliyet görevi bir sebepten münhal kalınca yeni mütevellinin nasıl tespit edileceğini de vakfiyede tespit ederdi. Bu hususlar yeterli belirginlikte olmayıp tevliyet makamı boş kaldığında, velayet-i âmme sahibi kadı tarafından müteveli ataması yapılır ve buna da mansup müteveli adı verilir. Vakıf hukukunda esas olan vakıfların mütevellileri tarafından yönetilip, hâkim tarafından denetlenmesidir. Kadınların vakıflar üzerinde belirli dönemlerde muhasebe denetimi ve şikâyet üzerine veya re'sen denetim yapma yetkileri olmuştur. Bu denetimlerde vakfın gelir ve giderleri ile bu görevlerin vâkîfın şartlarına uygunluğu öncelikle denetlenir. Vakıf hukukunda 'vâkîfın şartı şâri'in nassı gibidir' kuralı, en temel esaslardandır. Vakfın geliri öncelikle vakıf malların tamir ve bakımına harcanır. Kalan kısım ancak galle fazlası olarak istihkak sahiplerine dağıtılması gerekir. Bu bakımdan titiz bir şekilde vakıflar kendi nâzırları ve kadınlar tarafından denetlenir ve gerekirse uygun davranmayan yöneticiler tazmin ve azil sorumluluğuna tâbi tutulurlardı.⁴² Bu kural vakıflarda dâimiliği sağlayan en temel hususlardan olmuştur. Vakıfta önemli hususlardan birisi de şartları gerçekleştiğinde vakıf malının başka bir malla değiştirilmesidir. İstibdâl adı verilen bu uygulama, tarihi süreç boyunca sürekli hakimlerin kontrolünde gerçekleşmiştir. Hatta vâkîf vakfiyede istibdâl yasağı getirmiş olsa dahi, vakfın maslahatı gerektiriyorsa hâkim kararı ile istibdâl yapılabilmektedir.

Vakfa ait hususlar Selçuklular dahil olmak üzere İslâm hukuk tarihi boyunca daima kadı mahkemelerinin görev alanında olmuştur. Şer'îye mahkemelerinin görevlerinin en çok daralmış olduğu II. Meşrutiyet sonrası Osmanlı hukukunda yürürlüğe girmiş 1917 tarihli Usul-i Muhâkemat-ı Şer'îye Kararnamesinde de vakıflara ilişkin davalar şer'îye mahkemelerinin görevleri arasında olmuştur (md. 7).⁴³ Selçuklularda da belirtilen hususlar kapsamında velayet-i âmme yetkilisi kadının nezaret görevi vardır. Bu görev aynı zamanda kadıkudât olan Konya Kadısı başta olmak üzere diğer kadınlar tarafından yerine getirilmiştir. Ancak vakıfların çoğalmasi sebebiyle daha etkin denetim ve merkezileştirme ihtiyacı doğmuş ve genel olarak bütün vakıflardan sorumlu evkaf nezareti (Dîvan-ı tevliyet) görevlendirmesi de yapılmıştır. Bu çerçevede ilk olarak bu göreve I. İzzeddin Keykavus (ö. 1220) tarafından nâzır olarak Cemaleddin Ferruh atanmıştır. Kendisi bu esnada sultanın hassa hazinedârı olarak görev yapmaktaydı.⁴⁴ Vakıflar dışında evlenme ve boşanmaya ilişkin davalar da kadı mahkemelerinde görülmektedir. Selçuklularda velisi bulunmayan yetimlerin, kadınların nikah, mehir, kefalet (denklik) hususlarını gözeterek evlenme işleri velayet-i âmme sıfatıyla kadınların kontrolüne tâbidir.⁴⁵ Kadı sicillerine göre kadınların günümüzde noterler tarafından yapılan bazı işlemleri yaptıkları görülür. Bunlar arasında; borç ikrarı, alım-satım, vakıf, hibe, kefalet ve sulh gibi bazı anlaşmalar sayılabilir. Vasilik görevi gereği bazı belgelerin muhafazası ve bunların ilgilileri ile teâtisi yanında, şahitler huzurunda yapılan akitlerin tasdik edilmesi ile bazı kamusal ve idari anlaşmalar da sayılabilir.⁴⁶

⁴⁰ Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir", 370.

⁴¹ Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir", 370.

⁴² Köprülü, "Vakıf müessesesinin hukuki mahiyeti ve tarihi tekâmülü", *Vakıflar Dergisi 2 (1942)*, 22; Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları* (Ankara: TTK, 2014), 436.

⁴³ Düstür, 2/9, 794; Takvîm-i Vekâyi', no: 3046, 14.

⁴⁴ Turan, *Resmî Vesikalar*, 44, 174; Hüseyin Yazıcı, "Atabey Cemaleddin Ferruh b. Abdullah", *Çankırı'nun Manevi Mimarları*, Çankırı (2017), 384.

⁴⁵ İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'îyye fi'l-Umuri'l-Ala'îyye Selçuknâme*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996) 1/194; Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir", 370.

⁴⁶ İbrahim Ülker, "İki Belge Işığında Anadolu Selçuklularında Noterlik İşlemleri", *II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ed. Prof. Dr. Fethi Gedikli, İstanbul: Onikilevha (2016), 35-36.

Selçuklularda nazari olarak kadıların geçiminden beytülmal sorumludur. Kadılar diğer devlet görevlileri gibi devletten maaş almaktadırlar. Selçuklu dönemi menşurlarında kadıların maaşları tespit edilmekte ve ödenmesi için idari görevlilere talimat verilmektedir. Ayrıca din hizmetlerini yerine getiren bazı görevlilerde olduğu gibi, kadılar maaş yerine geçmek üzere iktâlara da sahip olmuşlardır.⁴⁷ Hatta kadı gelirlerinde bazı avarız yükleri ve vergilerden muafiyetler de söz konusu edilmiştir. Selçuklular dönemi itibariyle başlangıçta önemli merkezlere kadı tayini yapılırken, giderek kadılık yetki çevresi sayıları artmış ve böylece birçok yere kadı atanmıştır.⁴⁸ Tayin edilen kadılar için bir tören yapılarak görevlendirme menşurunun yüksek sesle camide okunduğuna dair örnekler vardır. Kadının kendisine bağlı çalışan görevlilerle birlikte mahkeme işlerini gördüğü, adliye sarayı (dârü'l-adl) şeklinde bir yerin mevcut olduğu, bu tür mahkemelerde (dâdgâh) adli işlerin yürütüldüğü anlaşılmaktadır.⁴⁹

Yargılamada kadının maiyetinde diğer bazı görevliler de vardır. Bunlardan nâib, fıkıh başta olmak üzere medrese eğitimi almış, yargı alanında ihtilafları çözebilecek yetkinliğe sahip, ilmiye sınıfına mensup kişilerdendir. Bunlar ayrıca vergi, denetim ve asayişle ilgili hususlarda da görev almışlardır. Yeni fethedilen yerlerde idareyi temsilen bir kişi yanında, hukuku temsil eden kadı ya da nâib tayin edilmesi Osmanlıya da intikal etmiş bir fetih geleneğidir. Yargı alanında nâib, kadı yardımcısı ve vekili statüsündedir.⁵⁰ Adli teşkilatta Hârûnurreşîd (m. 786-809) döneminden itibaren kadilkudâtlik müessesesi ile birlikte geniş bölgelerde görev yapacak olan kadılara kendilerine nâib edinme yetkisi verilmiştir.⁵¹ Naiplerin belirli süreli veya süresiz atanmaları mümkündür. Naipler keşif, araştırma ve soruşturma gibi kadıya yardımcı olacak işleri de üstlenmişlerdir. Kadılar yargılamalarında şühudülhâl ve müftülerden de yararlanmışlardır. Selçuklu adli teşkilatında kadı mahkemelerinde kadılara yardımcı olmak üzere, mahkeme kalemi, dosya tanzimi ve ifadeleri tespit eden zabıt katibi ve duruşma salonunun düzenine dair görevler üstlenen ve devletten maaş alan mübaşir, yetim ve gaiplerin mallarına bakan mahkeme emîni istihdam edilmiştir. Mübaşirler taraf ve şahitlerin duruşma salonuna alınarak dinlenmesini sağlamaktaydılar.⁵²

3.2. Kadilkudât

Kadilkudâtlik Selçuklular öncesi Abbasi devletinin önemli kurumlarından birisi olmuştur. Bu makam bazı yargılama görevlerinin yanı sıra adli yapının üst yöneticisi olarak da vazife yapmıştır. Ayrıca devlet başkanlarına adli konularda danışmanlık yaptığı da görülür. Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in 447/1055 yılında Bağdat'a girmesiyle kadilkudâtlik makamına atanacak kadılar Hanefi mezhebinden seçilmeye başlanmış ve bu makamın etkisinin de giderek artmıştır.⁵³ Devlet başkanı tarafından süresiz olarak atamaları yapılır ve azli gerektirecek bir durum meydana gelmedikçe görevlerini sürdürürlerdi. Görev süresi her iki taraf için de esasen bağlayıcı kabul edilmez, ciddi sayılabilecek bir görev ihmali, yolsuzluk, hastalık veya aşırı ihtiyarlık gibi sebepler azil sebebi olarak ortaya çıkabilmektedir. Ancak azil gerçekleşmez veya kendileri istifa etmezlerse görevde kalmaya devam ederlerdi.⁵⁴

Kadilkudâtların adalet sistemini düzenleme ve yönetmek konusundaki İmam Ebu Yusuf'tan itibaren geçmiş yaklaşık 150 yıllık geleneksel önemi Selçuklular devriyle birlikte giderek artmıştır. Türkiye Selçuklularında bu makamdaki bazı kimseler çeşitli elçilik görevlerini de ifa etmişlerdir.⁵⁵ Kadilkudât yargı

⁴⁷ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, 45; Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir", 372; Sinan Tarıfçı, "Büyük Selçuklular Devrinde Kadıların Maaşları, Gelir Kaynakları ve Maddî Durumları Üzerine Bir Araştırma", *Akademik Bakış* 14/28 (2021), 252-253.

⁴⁸ Kerimüddin Mahmud el-Aksarâyî, *Selçukî Devletleri Tarihi*, 174; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 227.

⁴⁹ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, 53; İbn Bibi, *Selçuknâme*, 2/121.

⁵⁰ Casim Avcı, "Nâib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/312; Mehmet İpşirli, "Nâib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/313.

⁵¹ Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir", 371; Atar, *İslâm Yargılama Hukukunun Esasları* (İstanbul: İFAV, İkinci Baskı, 2017), 92, 134.

⁵² Aydın Taneri, *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı (Menâkibü'l-Arifin'in Değerlendirilmesi)* (Konya: Bilge Yayınları, 1978), 40, 41; Turan, *Resmî Vesikalar*, 42; Atar, *İslâm Adliye Teşkilatı*, 183; Aykaç, *Dîvanlar*, 37.

⁵³ Ahmet Ocak, "Selçuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları), 2009, 36/375.

⁵⁴ İpşirli, *Kazaskerlik*, 599, 601; Şükrü Özen, "Kadilkudât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/80.

⁵⁵ Yavuz Selim Göl, "Abbasiler Döneminde Kadı'l-Kudâtlik", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2018), 41; Kara, *Selçukluların Dini Seriveni*, 638.

konusunda halifenin vekili kabul edilir ve atama işlemi de klasik doktrinde belirtilen şekliyle vekâlet akdi çerçevesinde mütalaa edilirdi. Bunun için kadilkudâtı tayin ve azil yetkisi halifeye ait olup, doğrudan onun tarafından ya da onun bilgisi dahilinde kullanılırdı.⁵⁶ Bu şekilde ataması yapılan kadilkudâtlar adli yapının başında yer almaktadırlar. Hilafetin zayıfladığı 10. asrın ortalarından sonraki dönemlerde Halifenin nihai ataması, şekli ve itibari bir mahiyete bürünmüştür.⁵⁷ Bu dönemde uygulamada Hanefî ve Şafîî mezheplerine göre kararlar verilmiştir. Ancak kadilkudâtlara belli bir mezhep çerçevesinde hüküm verme şartı getirilmemiş, aksine kendi görüş ve içtihatlarına göre hüküm verme yetkisi de tanınmıştır.⁵⁸ Verilen kararlar kesin olup, bilerek yanlış hükme karşı diğer bazı kadıların yazılı müracaatı ile bozulması mümkündür. Türkiye Selçukluları devrinde Konya kadısı aynı zamanda kadilkudâtlık makamını işgal ederek bu görevi deruhte etmiştir.⁵⁹ Bu dönemde kadilkudâtlık yapan şahsiyetlerin yüksek ilmi seviyeye sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰ Kadıkudâtlık atama menşurlarında, kadı adayları arasından tespit yapılırken, bu kişilerin detaylıca araştırılarak, kanaatkar ve dindar olanlarının tayin edilmesi lazım geldiği hususları yer almıştır. Ayrıca kadilkudâtların atama menşurlarında hukuki konularda bağımsızlıklarına, görev ve yetkileri hususunda müdahalenin olmaması gerektiğine de vurgu yapılmaktadır. Kadilkudâtın atanması ile sarayda özel bir tören düzenlenir, sonrasında da görevini 'Dîvânü'l-Â'la'ya bağlı olmadan, yani hükümet ve idareden bağımsız bir şekilde sürdürürdü.⁶¹

Atama menşurlarında kadilkudâtların görevleriyle alakalı açıklamalara yer verilmekte, cami, türbe ve diğer dini mekanların sorumluluğu kendisine verilmekte, otoritesine tâbi olunması ve saygı gösterilmesi istenmekte, mahkemeye gelmeyenlere karşı gerektiğinde zor kullanma yetkisine sahip olması ve vakıfların yönetimi ile alakalı hususlar yer almaktadır. Bunlar arasında; naip ataması, yargılanan kişilerin sosyal statüleri itibariyle fark gözetmemesi, miras taksimi, vasiyetlerin tenfizi, yetim, kayıp ve vakıf malların korunması, şahitlerin tezkîyesi ve nikahların akdedilmesi sayılabilir.⁶² Kadilkudâtların görev yeri ülke başkenti olarak kabul görmüştür. Büyük Selçuklu döneminde Bağdat, Türkiye Selçukluları döneminde ise Konya'da görev yapmışlardır.⁶³ Büyük Selçuklu Devletinde kadilkudâtlar herkesin davasına bakmalarına karşın, Türkiye Selçuklularında sivil halkın davalarına bakmışlardır.⁶⁴ Kadilkudâtlar genellikle başkentin büyük camisinde, bazen evlerde ve sonraları medreselerde davalara bakmışlardır. Kadilkudâtların elçilik, vakıflara nezaret etmek, bazı protokol ve siyasi görevleri dışında en temel görevleri yargı alanındadır. Kendi yargı çevrelerinde yani merkezde mahkeme başkanlığı yaptığı gibi, devletin bütün yargı işlerinin de en üst makamı olmuşlardır. Türkiye Selçuklularında kadılar kendi yargı bölgesinde, kadilkudâtlar ise ülkedeki tüm vakıflara nezaret etmişlerdir.⁶⁵ Örfî davalar dışındaki davalara bakan tüm kadıların atanması, denetlenmesi, kadılar hakkındaki şikayetlerin incelenmesi ve gerektiğinde görevden alınması, itiraz edilen kadı kararları hakkında nihai kararın verilmesi kadilkudâtın görevleri arasındadır. Kadı kararları kesin kabul edilmekle birlikte, temel usul kaidelerine ve naslara aykırılık gibi bazı önemli şartların tahakkuku ile kadı kararları bozulabilmektedir.⁶⁶ Kadının bilgisiz ve cehalet eseri sayılabilecek kararları ve kasten haksız hükümleri bazen taraflardan birinin şikayeti üzerine farklı bir kadı tarafından incelenmesi sonucu haksızlık ortaya çıktığında, durum imzalı olarak sultana kadar iletilebilmekteydi. Yanlış karar veren kadıların ayrıca cezalandırılması hususu sultana bağlı bir husustu. Bu da gerçekte kadılık sistemindeki bağımsızlığı destekleyen önemli bir nitelik olmuştur.

⁵⁶ Akyılmaz, "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkileri", 27; Joseph Schacht, "Mahkama", *Encyclopedia of Islam New Edition*, Leiden: Brill (1991), 6/1-2.

⁵⁷ Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 159.

⁵⁸ Özen, "Kâdilkudât", 24/81.

⁵⁹ Uzunçarşılı, *Medhal*, 119; Zeki Atçeken - Yaşar Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi* (Konya: Eğitim Kitabevi, 2004), 46; Merçil, "Selçuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/391.

⁶⁰ Uzunçarşılı, "XII. ve XIII. asırlarda Anadolu'daki fikir hareketleri ile içtimaî müesseselere bir bakış", *Türk Tarih Kongresi Tebliğleri* (Ankara: 1948), 299.

⁶¹ Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, 224.

⁶² Lambton, "Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", 366-367; Turan, *Resmî Vesikalar*, 40-41.

⁶³ Alptekin, "Büyük Selçuklular", 61; Philip Khuri Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 2/502.

⁶⁴ Akyılmaz, "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkileri", 28.

⁶⁵ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar* (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 45.

⁶⁶ Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, 250, 342; Altan, *Selçuklularda Adliye Teşkilâtı*, 45-46; Emile Tyan, "Kadı", *Encyclopedia of Islam New Edition* (Leiden: Brill, 1978), 4/374.

3.3. Askeri Yargı

Ordudaki asker kişilerin birbirleriyle ve diğer kişilerle askeri konularda çıkan ihtilafların halli sebebiyle askeri yargı bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. Selçuklular ve öncesinde kadileşker, kadıasker, kadılcünd gibi isimlendirmelere sahip kişiler tarafından bu görev yerine getirilmiştir. Kadıkudâtların da başlangıçta bu konuda bazı görevleri üstlendikleri görülür.⁶⁷ İslâm tarihinde ilk uygulama ordu birliklerine kadı tayin eden Hz. Ömer'e kadar dayanır.⁶⁸ Büyük Selçuklularda asker kişiler arasındaki ihtilaflara ordu kadıları ve 'Dâd Beg'ler, şer'i davalara ise kadıların baktığı görülür. Bu ihtilafların çözümünde şer'i hukuk ve kadı mahkemelerinin yargılama usulü uygulanmış, Kur'an ve sünnete uygun olarak hüküm vermeleri kendilerinden istenmiştir.⁶⁹ Türkiye Selçukluları'nda önceki dönemlere göre ikta sisteminin gelişmesine paralel olarak askeri yargı daha belirginleşmiş ve normal yargıdan giderek ayrılmış ve kadileşker tabiri kullanılmıştır. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde de kullanılmış olup, sonradan kazasker tabiri kâim olmuştur.⁷⁰

Uygulanan maddi ve usul hukuku kuralları şer'i ve örfi hukuktan farklı ancak örfi hukuka daha yakın kabul edilebilir.⁷¹ Zaman zaman bu makam ile kadıkudâtlık aynı kişinin uhdesinde görülür. Bu dönemde askeri kesim arasındaki hukuki meselelere, tereke, ganimet ve miras taksimi konularına kadılaskerler bakmaktadır. Kadılaskerler vakfiye onayı da yapmıştır. Savaş zamanı orduya katılarak bu esnadaki hukuki meselelerin halli ile ilgilenmişlerdir. Müstakil kadılaskerler bulunduğu gibi, Konya kadısının aynı zamanda bu görevi yerine getirdiği bilgisi de vardır.⁷²

3.4. İspat Hukuku

Mahkemelerdeki yargılamada tarafların leh ve aleyhinde bir karara varılabilmesi için, tarafların yargı sistemi tarafından kabul edilen ispat hukuku ve prosedürüne uygun hareket etmeleri gerekir. Selçuklularda kadıların yürüttükleri davalarda, görev alanlarına giren konularda hukuk ve ceza ayrımı olmaksızın, tek hâkimli usul ile yargılama yapılmıştır. Yargılamada yetki, yer yönünden bir davaya hangi mahkemenin bakacağını ifade eder. Bu yönden özellikle davalının veya şikayet konusu kişinin ikametgahı ile suçun işlendiği yer mahkemeleri esas alınmaktaydı.⁷³ Tek hâkim sistemi geçerli olmakla beraber yargılama esnasında şühüdül-hâl adı verilen gözlemci vasfındaki kişiler de mahkemede hazır bulunmaktadır. Osmanlı'da da varlığını devam ettiren bu müessesenin temel fonksiyonu yargının aleniyeti, daha adil ve düzenli işlemesi hususunda kadıya yardımcı olmak şeklinde ifade edilebilir. Bu durum yargılamanın aleniliği ve şeffaflığına katkı vermiş olduğu gibi, bir mahkeme kararı varken aynı konunun yeniden dava edilmesi hâlinde kesin hüküm engeli oluşturması ve ayrıca önceki kazâi uygulamaları bilen, onları bir sonraki nesle aktaran, hukuki uygulama tecrübesine sahip kişilerin güvencesini sağlamıştır.⁷⁴

Kadıların görevlendirilmeleri devlet başkanı tarafından vekalet ilişkisi çerçevesi altında olduğu için, müvekkilin vekalet konularını sınırlandırması teorik olarak mümkündür. Bu da uygulamada atama onaylarında konu sınırlaması olarak kendini gösterebilmektedir. Bu atama belgelerinde yargı dışında idari konuların varlığına

⁶⁷ İpşirli, *Kazaskerlik*, 598; Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askeri Teşkilatı", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 5/8 (1967), 7; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 228; İsmail Hakkı Mercan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2011), 75.

⁶⁸ Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (Kahire: 1939), 5, 594; İpşirli, *Kazaskerlik*, 597; Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, 293.

⁶⁹ Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)* (Ankara: TTK, 1997), 33, 77; Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir", 372; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 3/236; Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, 293-294; Kafesoğlu, "Selçuklular", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB (1966), 10/400; İpşirli, "Kazaskerlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2022), 25/140.

⁷⁰ Osman Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: MEB: 1993) 2/126; Mustafa Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik* (Ankara: Kadim Yayınları, 2. Baskı, 2021), 30.

⁷¹ Mehmet Ersan - Mustafa Alican, *Büyük Selçuklular* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2020), 191.

⁷² Aksarâyî, *Selçukî Devletleri Tarihi*, 160, 174; Uzunçarşılı, *Medhal*, 119; Turan, "Celâleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belâten* 12/45 (1948), 149; Kafesoğlu, "Selçuklular", 400; Turan, *Resmî Vesikalar*, 45; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi* (İstanbul: Tekin, 1979) 1/62.

⁷³ Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, 259.

⁷⁴ Hülya Taş, "Osmanlı Kadı Mahkemesindeki "Şühüdül-Hâl" Nasıl Değerlendirilebilir?" *Bilig* 44 (2008), 31-32; Ahmet Kılınç - Merve Nur Öztürk, "Osmanlı Yargılama Hukukunda Şühüdül-Hâlin Statüsü ve Mesleklerinin Tahlili", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4/1 (2021), 201.

da rastlanır. Aynı yetki çevresi içerisinde birden fazla kadı olduğunda görevli oldukları konular arasında var olabilecek farklılıklara dikkat edilmektedir. Ayrıca kadıların kendileri ve yakınları ile alakalı davalara bakma konusunda hassas olmaları ve bu davaların görülmesini varsa naiplerine yönlendirmeleri gerekmektedir.⁷⁵ Hukuk ve ceza davaları davanın mahiyetine göre kadıya müracaat ve şikayet ile harekete geçirilir. Kamu davalarında yargılama re'sen yahut varsa şikayetçinin veya tanıkların müracaatı üzerine de başlardı. Zanlının yargılanmadan cezalandırılması söz konusu değildir. Suç teşkil eden fiilin işlendiği zorla kabul ettirilmez. Suç kesin delillerle sabit olmadan kimse suçlu addedilmez ve cezalandırılmaz. İslâm hukukuna göre had, kısas ve ta'zir cezası gerektiren bütün suçların yargılamasına kadılar bakmaktadır. Hukuki bir gerekçe ile kısastan diyete dönen veya hataen katl gibi diyet gerektiren cezalara da yine kadı mahkemesinde bakılır. Ta'ziren örfi bir takım cezalar da verilebilmektedir.⁷⁶

Şahitlik mahkeme hâkim tarafından kullanılan bir delil türü olarak öne çıkar. Şahitlerin açılmış kamu davalarını ayrıca gözlemci olarak takip edebildikleri de görülür.⁷⁷ Kadıların mahkeme esnasında yargılamanın adaletli bir şekilde cereyan etmesi için tâbi oldukları basit ancak önemli kuralları vardır. Kadı taraflara eşit muamele etme noktasında son derece hassas olmak, konuşmasına ve davranışlarına dikkat etmek durumundadır.⁷⁸ Bu konudaki kuralların Osmanlı döneminde Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'ye de yansıtıldığını ve düzenleme konusu yapıldığı görülür.⁷⁹ Yargılama süreci ve karar mahkeme görevli zabıt kâtibî tarafından şer'îye sicillerinde kayda geçirilir ve taraflara da ilamın bir nüshası verilir. İslâm devletlerinde yargı tarihi süresince tutulan kadı sicillerinde yer alan bilgiler birçok konuda günümüz araştırmacılarına zengin kaynak sunmaktadır.⁸⁰ Davalarda ispat hukuku yönünden en temel ilke, delilin davacı, yeminin de inkar eden davalı üzerine oluşudur. Bu sebeple şahitlik davacının iddialarını ispat bakımından kullanılan en önemli delillerdendir. Diğer deliller arasında; ikrar, itiraf, yeminden nükûl (dönme), bazı yazılı belgeler ve karineler zikredilebilir. İslâm hukuk ve yargı tarihi bakımından şahitlik, deliller arasında ön plana çıkmış ve önceki dönemlerin şartları çerçevesinde kendisine en çok müracaat edilen delil olmuştur. Bu sebeple etkinliğini artırmak bakımından tezkiye müessesesi de süreç içerisinde giderek gelişmiştir.⁸¹ Bazı hâllerde karşı taraf da dava esnasında iddiada bulunabilir. Bu takdirde her iddia sahibine iddiasını ispat ve delil gerekir. Kadı tarafların getirdikleri delillere göre bir sonuca ulaşırsa kararını verip, adaleti zamanında icra etmek için taraflara gecikmeden tebliğ etmesi gerekir. Hâkimin hükmü taraflarca uyulması gerekli kesin bir karardır. Mahkeme kararları mahiyetine göre bazı durumlarda kadı yardımcıları ve bazı hâllerde ilgili mahalli idari görevliler tarafından icra ve infaz edilmektedir.⁸²

3.5. Mezâlim Mahkemeleri

Mezâlim, konu olarak normal mahkemelerin bakmakta zorlanacağı ceza ve hukuk davalarını karara bağlamak ve yine bu yöndeki idari şikâyetleri dinleyerek gerekli takibatı yapmak amacıyla oluşturulmuş bir yüksek dîvandır. Tarihi süreç içerisinde ağırlıklı olarak mala yönelik suç ve hak ihlalleriyle daha çok ilgilenmiştir. Mezâlim konusu olabilecek mal aleyhine işlenen suçlara ilişkin davalar örneğin, hırsızlık, gasp, kanunsuz olarak mükelleflerden zorla alınan vergiler, vakıf ve hukuka aykırı olarak el konulan mallara ilişkin olabilmektedir.⁸³ Vergiler zamanından önce alınmamalı ve alınması gereken miktarı aşmamalıdır. Mezâlim mahkemesi marifetiyle fazla alınan vergi iade edilerek, görevliden tahsil edilmesi sağlanırdı. Ayrıca fazla vergiyi haksız yere alan vergi memuruna sürgün cezası da verilmekteydi. Bu şekilde zulüm yapan görevlilerin

⁷⁵ Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 84; Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, 188; Abdülaziz Bayındır, *İslâm Muhâkeme Hukuku* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2015), 93.

⁷⁶ Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 269; İbn Bibi, *Selçuknâme*, 1/244; Taneri, "Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilatı Bakımından Değeri", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 4/6 (1966), 171.

⁷⁷ İbnü'l-esîr, *Tarih*, 10/213, 296, 455.

⁷⁸ Ebül'ulâ Mardin, "Kadı", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB (1977), 6/43.

⁷⁹ Mecelle, md. 1795-1799.

⁸⁰ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, 225; Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Bellekten* 7/27 (1943), 409; Turan, *Resmî Vesikalar*, 43.

⁸¹ Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir", 370; Melikşah Aydın, "Tanzimat Döneminde Şahitlerin Tezkiyesi ve Buna Yönelik Eleştiriler", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4/1 (2021), 207-208.

⁸² Mardin, "Kadı", *İslam Ansiklopedisi*, 6/43; Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir", 369; Lambton, "Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", 367, 391.

⁸³ Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 91; Majid Khadduri and Herbert Liebesny (ed.), *Law in The Middle East* (Washington: The Middle East Institute, 1955), 1/264.

cezalandırılması ile diğer insanlar ibret alacağından cezanın caydırıcılık fonksiyonunun hayata geçeceği düşünülmüştür. Vergide adaletin sağlanması ile devlet hazinesi dolacağından ülkenin mamur olması için, kanuni idarenin de bir gereği olarak vergi tahsiline giden vergi memurunun elinde bir sultan fermanı olurdu. Bu ve benzeri konulardaki davalara şikayet üzerine veya re'sen de bakılmaktadır.⁸⁴ Vergi memurunun aciziyetinden dolayı mükellefin yükümlülüğünü yerine getirmemesi, kasten eksik vergi ödenmesi gibi durumlarda vergi mükellefine karşı bazı yaptırımları uygulamak gerektiğinde de yine bu mahkemelerin devreye girdiği görülür. Benzer şekilde kişilerin kamuya yönelik yükümlülüklerini yerine getirmedikleri durumlarda da yine mezâlim mahkemeleri bu yükümlülüklerin yerine getirilmesini sağlamışlardır.⁸⁵

Mezâlim davasına konu olan şikayetler başlangıçta bizzat halifeler tarafından görülmüştür. Ömer b. Abdilaziz'in (ö. 101/720) bu müesseseyi etkin işleterek Emevi hanedanı mensuplarının ve valilerin hazine ve halk aleyhine işledikleri eylemlerden haksız elde ettikleri arazi ve gelirlerin ve taraftarlarına sağladıkları haksız menfaatlerin davalarını bizzat kendisi görmüş ve hukuka aykırı yollarla edinilen malları gerçek hak sahiplerine iade etmiştir. Bu mahkemenin görevleri zaman içerisinde özellikle Abbasi Halifesi Hârûnürreşîd'den (ö. 193/809) itibaren vezir ve kadılara devredilmeye ve eyaletlerde de yaygınlaşmaya başlamıştır.⁸⁶ Özellikle Abbasilerden itibaren idari konulardaki anlaşmazlıklar, devlet memurlarının yaptığı haksızlık ve zulümle ilgili şikâyetler, kadıların denetlenmesi, kararlarının infazı ve infaz edilemeyen kararların takibi konularına mezâlim mahkemelerinde bakılmıştır. Selçuklularda bu dîvan, 'yuvuluku's-sultan' şeklinde bir isimlendirme ile de anılmıştır.⁸⁷ Mâverdi, mezâlimde hâkim olan fevkalade yargılama usulüne vurgu yapar ve kadı mahkemeleri ile ayrıldığı noktaları maddeler halinde sıralar. Buna göre mezâlim; davalıların nüfuz sahibi olmalarından dolayı adli mahkemelerin bakılmaktan âciz oldukları hukuk, ceza ve idari davalar ile yargılama ve infaz bakımından diğer mahkemelerden daha geniş imkân ve yetkilere sahip olmaları ile öne çıkmaktadır.⁸⁸

Abbasilerden sonraki dönemlerde Selçuklular'dan Anadolu beyliklerine kadar bütün Türk devletlerinde mezâlim dîvanı devlet teşkilâtında adli konularda bir üst kurul olarak görev icra etmiştir. Büyük Selçuklularda olduğu gibi Türkiye Selçukluları döneminde de sultanlar haftanın belli günleri, umumiyetle pazartesi ve perşembe günleri oruç tutarak mezâlim dîvanına başkanlık etmiş ve adalet dağıtmışlardır. Halk bu divanlarda sultan ile aracısız görüşmüştür.⁸⁹ Mühtedi'ye (ö. 256/870) kadar halifeler bu divana bizzat, sonrasında halife namına kadılıkudatlar katılmıştır.⁹⁰ Davaların umumiyetle duruşmalı olarak yürütüldüğü, bazı hâllerde davanın mahiyeti gereği sadece sanığın sorgulamasının yapıldığı ve yargılamanın başkentte 'dâdgâh' denilen bir mekanda yapıldığı görülür.⁹¹ Vezirler de sultanın olmadığı durumlarda ona niyabeten 'Sahib-i Dîvan-ı Mezâlim' olarak başkanlık etmişlerdir. Valiler de yine sultana niyabeten bu tür davalara görev yaptıkları bölgelerde bakmışlardır. Bu meyanda Nizâmülmülk de vezir olarak Dîvân-ı Mezâlim'e haftada iki gün başkanlık yapmıştır.⁹² Türkiye Selçuklularında da bu Dîvanın kurulduğu, sultanların geleneği devam ettirerek Dîvan'da adalet dağıtmışlar, örfî davaları Dîvan aracılığıyla ve şer'î davaları da kadıya havale ederek çözümlenmişlerdir.⁹³ Mezâlim mahkemelerinde örfî meselelerin halli hususunda emir-i adl veya emîr-i dâd unvanını hâiz devlet adamı etkin rol oynamıştır.⁹⁴ Mezâlim mahkemeleri davalarında örfî hukuk 'töre'' adı verilen kural ve kâideler ile

⁸⁴ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, 41, 111.

⁸⁵ Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 89.

⁸⁶ Celal Yeniçeri, "Mezâlim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/515-516.

⁸⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 369; Vecdi Akyüz, *İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim Divan-ı Mezâlim* (İstanbul: İFAV, 1995), 66; Mehmet Şeker, *Memlûklerde Dîvânü'l-Mezâlim (1250-1517)* (İstanbul: Ötügen, 2020), 98; Atçeken - Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, 47.

⁸⁸ Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 85, 88.

⁸⁹ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, 17; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 3/479; Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, 246.

⁹⁰ Uzunçarşılı, *Medhal*, 11.

⁹¹ İbn Bibi, *Selçuknâme*, 1/84, 315; Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", Ankara: TTK, Belleten 59/225 (1995), 331; Fedâ Şâmil Arık, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Mezâlim Dîvanı", *Kafalı Armağanı*, Ankara (2002), 247.

⁹² Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir", 373.

⁹³ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* (İstanbul: Ötügen, 2016), 313.

⁹⁴ İbn Bibi, *Selçuknâme*, 1/286; Turan, *Resmî Vesikalar*, 127; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi* (Ankara: TTK, 1995), 510, 516; Yavuz Selim Göl, *Abbâsiler Döneminde Kâdî'l-Kudâtılık* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 111.

kanunnâmeler vasıtasıyla uygulama alanı bulmuştur.⁹⁵ Mezâlimde adalet dağıtırken yanlarında İslâm hukukuna vâkıf kimselerin de bulunduğu, böylece kararlarda İslâm hukukunun göz önünde bulundurulduğu anlaşılmaktadır.⁹⁶ Mezâlim dîvânına ayrıca vezir, tuğracı ve bazı önemli emirler de katılmışlardır. Hepsi protokole uygun bir şekilde kendilerine tahsis edilen yere oturarak, davaları izlerler, en önemlisi müdahale etmezlerdi. Sultanın veya vezirin katıldığı mezâlim dîvanlarına bazen iki olmak üzere emîr-i dâd görevini üstlenen kişiler katılmaktaydılar. Mezâlim Dîvanının verdiği karar ve cezaların infazını özellikle bu kişiler sağlamışlardır.⁹⁷

Mezâlim Dîvanının baktığı dava konuları arasında üst düzey devlet erkanının ve nüfuzlu kişilerin yolsuzluk, nüfuz istismarı ve kanunlara uymayarak halka yönelik suç teşkil eden zulüm ve haksız tutum ve davranışları yer alır. Mezâlim, bu suçlara yönelik normal mahkemelerde olmayan yetkilerle donanmış bir mahkeme hüviyetindedir. Sultanın başkanlığında haftada iki gün toplanan Dîvân-ı Mezâlim'de ağır siyasî suçlular da yargılanmıştır. Yabancı tüccarın uğradığı haksızlıklara ve halkın kendi arasındaki hususi ve önemli şikayet ve müracaate konu davalara da bakılmaktaydı. Tüccarın zulme uğrayarak mallarına el konulması halinde sultanlar bir nev'i devlet sigortası uygulayarak, öncelikle malların sahiplerine iadesine, bu mümkün olmazsa devlet hazinesinden tazmini cihetine gitmişlerdir.⁹⁸

Umumi kaide sultanların dîvana başkanlık etmesidir. Bunun dışında ulemadan ve askeri kesimden dîvanın aslı üyeleri vardır. Ayrıca beylerbeyi ve subaşı mevkiinde bulunanlar da gözlemci olarak zaman zaman katılabilmektedir.⁹⁹ Yöneticilerin yetkilerini kötüye kullanarak halka zulüm yapmaları, halkın malları gasp ve haksız istimlak ve tasarrufa konu etmeleri, şiddet uygulamaları gibi şikayetlere bakılarak, yapılan soruşturma ve yargılama neticesinde suçlulara gerekli ceza verilirdi. Halkın malları haksız istimlake konu edildiğinde suçluya ceza dışında haksız edinime konu mallar da sahibine iade edilirdi.¹⁰⁰ Daha çok toplum ve devlet aleyhine işlenen suçlulara ceza vermek ve böylece toplumsal düzenin korunması amaçlanmıştır. Konusu itibarıyla devletler genel ve özel hukukunu ilgilendiren davalara da bakmışlardır. Bu bakımdan özellikle ülkedeki haksızlığa uğradığını düşünen yabancılar için hak aranan bir yargı yeri konumunda olmuştur. Mezâlim, kendisine zulüm yapıldığını iddia eden ve bu mahkemenin görev alanına giren konularda müslim, gayri müslim herkesin doğrudan mahkemeye müracaat edilebilmesine açık olduğu gibi, ayrıca kadı mahkemelerinde verilen hatalı kararların mahiyetine göre istinaf veya temyiz mercii de olmuştur.¹⁰¹

4. Emîr-i Dâd Müessesesi

Farsça adalet anlamına gelen 'dâd' kelimesi ile Arapça 'emîr' kelimesinden oluşan bir terkip olarak Selçuklularda Adliye nâzırı şeklinde anlam kazanmıştır.¹⁰² Kadıların baktığı şer'î-hukuki davalar dışında örfî davalar söz konusu olduğunda, özellikle devlet aleyhine işlenen cürümler, askeri ve siyasi mahiyette de olabilen bir takım önemli suç ithamını muhtevî şikayet ve konularda Emîr-i dâd adı verilen yüksek düzeyli kişilerin görevli olduğu görülür.¹⁰³ Emîr-i dâd görevini ifa edenler, asker kişilerin kendi aralarındaki örfî davalara da bakmışlardır. Türkiye Selçukluları devrine doğru olan süreç içerisinde kaynaklarda emîr-i dâdların görev ve fonksiyonlarının daha belirginleştiğini gözlemek mümkündür.¹⁰⁴ Örneğin bu dönem içerisinde yer alan 648/1250

⁹⁵ İbn Bibi, *Selçuknâme*, 1/47, 50; Turan, *Resmî Vesikalar*, 127; Vladimir Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran (Ankara: Onur Yayınları, 2018), 233; Ersan - Alican, *Büyük Selçuklular*, 189.

⁹⁶ Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, 344.

⁹⁷ Merçil, "Selçuklularda Emir-i Dâd Müessesesi", 331; Sadi Süleyman Kucur, "Nizâmülmülk'ün Siyâset-Nâme'sine Selçuklu Devlet Teşkilatı Açısından Bir Bakış: Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği", *Türklük Araştırmaları Dergisi* 12 (2002), 68.

⁹⁸ Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* (Ankara: TTK, 1991), 53; Turan, *Resmî Vesikalar*, 126.

⁹⁹ Arık, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Mezâlim Dîvânı", 244-245; Aykaç, *Dîvanlar*, 62; Jorgen Nielsen, "Mazalim", *Encyclopedia of Islam New Edition*, Leiden: Brill (1991), 6/934.

¹⁰⁰ Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 99; Aykaç, *Dîvanlar*, 62-63; Cin - Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 234; Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, 340.

¹⁰¹ Turan, *Resmî Vesikalar*, 127, 131; Arık, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Mezâlim Dîvânı", 246-247; "Amîr Dâd", *Encyclopedia of Islam New Edition*, Leiden: Brill (1986), 1/443.

¹⁰² "Emîr Dâd", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB, (1977), 4/261; Taneri, "Emîr-i Dâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/130.

¹⁰³ Uzunçarşılı, Medhal, 97; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 313; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 159.

¹⁰⁴ Taneri, "Emîr-i Dâd", 130; Kucur, "Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği", 56, 65.

tarihinde II. Keykavus döneminde yapılmış olan Akşehir Taş Medresenin taç kapısı üzerindeki kitabeden Sahib Ata Fahreddin Ali'nin emîr-i dâd olduğuna dair kayıt bulunmaktadır.¹⁰⁵ Bu görevi üstlenen kimseler şikayetleri dinler, gerektiğinde sorgulama yapar, emniyet ve düzeni sağlamak konusunda kendilerine itimat edilirdi. Bu tür hususların zaman zaman mezâlîm yargılamasına da konu edildiği, sultanın katılmadığı zamanlarda emîr-i dâdın mezâlîme başkanlık yaptığı da görülür. Bu dönemdeki emîr-i dâda atfedilen adliye nazırlığı Osmanlılardaki çavuşbaşılığa bir ölçüde benzetilerek, görevleri itibariyle asayaşe daha çok vurgu yapılmıştır.¹⁰⁶

Emîr-i dâdlar her emir gibi kendisine bağlı personeli ve devlet adına çalışan köleler (gulamlar) ile önemli bir insan ve askeri güce de sahiptirler. Bu görevliler aynı zamanda yargı görevlerinin yerine getirilmesi ve kararların infazında emîr-i dâdlara hizmet etmektedirler.¹⁰⁷ Kendilerine bağlı bu güçle sultanın yanında savaflara da katılmışlardır.¹⁰⁸ Sultan tarafından önemli konuların araştırma ve soruşturma görevi, günümüzdeki teftiş ya da yüksek denetleme kurumu başkanlığına benzer şekilde kendilerine verilmiştir.¹⁰⁹ Sultan tarafından tayin ve azledilen bu kimselere ayrıca emir-i adl ve farsça-Türkçe bir terkip olarak 'dâd beg' de denilmiştir. Türkiye Selçukluları döneminde emir-i bâr şeklinde bir isimlendirmeden de bahsedilir.¹¹⁰ Konum olarak Atabeg'den sonra gelen ve Dîvan üyesi olmayan Emîr-i dâd, vezirler dahil üst düzey devlet görevlilerini sorgulama ve yargılamasını tamamlayıp, cezalarını infaz edebilmekteydi.¹¹¹ Asker kökenliler arasından da bu göreve atamalar yapılmıştır.¹¹²

Adliye vekili olarak mezâlîm dîvanına dâimi başkanlık yapıp yapmadıkları tartışmalı olmamakla beraber, bu kurumda sultanın katılmadığı sonraki dönemlerde adalet dağıtma görevini onlar adına emîr-i dâdlar üstlenmişlerdir.¹¹³ Devletin en üst düzeyde adalet işlerine baktıkları ve bu memuriyetin devamlılık arz ettiği görülür. Yerine getirdiği görevlerin önemli bir kısmı nazar-ı dikkate alındığında günümüzde Yüce Divan ve Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı makamlarına eş değer bir mahiyete sahip olduğu da ifade edilmiştir.¹¹⁴ Sultanın görevlendirmesiyle zaman zaman elçilik ve çeşitli karşılama görevlerinin yanı sıra evkaf hâkimliği ve bazı vakıfların tevliyet görevinde de bulunan bu kişiler, sultanların mezâlîme başkanlık yaptığı dönemlerde sultanın yanında belinde kılıçla dururlardı.¹¹⁵ Bu hâliyle gücü temsil ettikleri görülür. Davalar gerektiğinde tercümanlar aracılığı ile karara bağlanır, zabıt katipleri tarafından kaleme alınarak ilgiliye duyurulurdu. Bu katipler verilen örfî hükmü İslâm hukukuna uygun olarak, usulüne göre tanzim edilen defterlerde yazıya geçirirlerdi. Davanın sonunda varılan hükmün, sonradan itiraz olduğunda ispat edilmesi bakımından oldukça önem taşıyan kadı sicillerinin tutulmasına özen gösterilmiştir. Katiplerin yaptıkları iş bakımından eğitilmiş ve tecrübeli oldukları, belli ölçüde İslâm hukukuna vâkıf oldukları anlaşılmaktadır.¹¹⁶ Yargılamanın yapıldığı mekânda davanın görülmesine katılanlar tercümanlarla birlikte farklı rütbe ve kıdem esasına göre hazır bulunmaktaydılar. Katiplerin arasında tarafların durumunu, konuşulanları takip eden tespit ve tahrir katipleri, yazılı malzemeyi çoğaltan istinsah katibi ve kurumlar arası yazışmayı idare eden ve bu alanda iyi yetişmiş inşa

¹⁰⁵ Türkiye Selçukluları'nda tespit edilebilmiş olan emir-i dâdların isimleri için bk. Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", 339-340.

¹⁰⁶ Uzunçarşılı, *Medhal*, 97; Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", 328; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul: 1953), 149-151; Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun* (Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1986), 64; Altan, *Selçuklularda Adliye Teşkilâtı*, 14; Kucur, "Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği", 71.

¹⁰⁷ İbn Bibi, *Selçuknâme*, 1/286; Merçil, "Gulâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/181; Akyılmaz, "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkileri", 41.

¹⁰⁸ Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", 332-333, 337; Kafesoğlu, "Selçuklular," 400.

¹⁰⁹ İbn Bibi, *Selçuknâme*, 1/84-85; Kucur, "Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği", 67.

¹¹⁰ Uzunçarşılı, *Medhal*, 45; Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", 327; Özaydın, *Berkyaruk Devri*, 207.

¹¹¹ Uzunçarşılı, *Medhal*, 97; Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", 331, 335; Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet*, 73; Taneri, "Emîr-i Dâd", 130; Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilatına Dair", 374.

¹¹² Taneri, "Emîr-i Dâd", 130; Taneri, "Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Bakımından Değeri", 160; Merçil, "Kirman Selçukluları", 284; Atçeken - Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, 161; Kucur, "Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği", 66.

¹¹³ Bu konudaki tartışmalar için bk. Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", 328; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 58; Kucur, "Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği", 68-69.

¹¹⁴ Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", 339; Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet*, 54-55;

¹¹⁵ Taneri, "Emîr-i Dâd", 130; Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", 336, 339; Kucur, "Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği", 71.

¹¹⁶ Aykaç, *Divanlar*, 37.

katipleri ile emîr-i dâda yardımcı olmak üzere adli yapıda yer alan diğer çeşitli görevliler vardır.¹¹⁷ Kararların yerine getirilmesinden emîr-i dâdlar sorumludur. Kesinleşmiş karara itiraz ve direnme ağırlaştırılmış ayrı cezaların verilmesini gerektirebilirdi Türkiye Selçukluları döneminde kadı mahkemelerinin verdiği bazı kararlar da emiri dâdlar tarafından infaz edilmişlerdir.¹¹⁸

Emîr-i dâd'ın verdiği karar örfî olarak nitelenmesine rağmen, şer'î hukuka uygun olmasına da dikkat edilir, bunun için şer'î hukukta temayüz etmiş ulemeden kişilerle istişare edilirdi.¹¹⁹ Görevlerini adalet ve hakkaniyet esaslarına uygun yerine getirmeleri konusunda kadılar, mezâlim ve emîr-i dâd görevini yürütenler zaman zaman sultanlar tarafından bu konuda uymaları gereken genel ilkeler bazında uyarılmışlardır. Merkezde yer alan başkent mezâlim mahkemesine emîr-i dâd görevini üstlenenler zaman zaman başkanlık etmişlerdir.¹²⁰ Bu çerçevede teşkilat olarak emîr-i dâdların emrinde taşradaki şehirlerde bulunan nâipler halkın şikâyetleri dinlerler ve kurulan yerel mezâlim mahkemelerine başkanlık ederek o bölgedeki üst düzey görevlilerinden de olsalar suçları sabit olduğunda cezalandırılırdı. Ayrıca emniyet ve asayiş noktasında bunlara yardımcı olmak üzere inzibat görevlileri bulunurdu.¹²¹

SONUÇ

Selçuklular adaletin, mülkün yani devletin devamlılığı için zaruri olduğunun farkında olarak gerekli hukuk kurallarını ve yargı teşkilatını oluşturmuşlardır. Devletin birlik içinde ve güçlü olması için hukuki düzenin tesis edilmesine gayret sarf etmişler ve halkın yöneticilerin baskı ve haksız tutum ve davranışlarına karşı başta devlet başkanı olarak sultanların adalet dağıtmasının yolunu açık tutmuşlardır. Bu tutum ve davranışı öncelikle fethedilen yerlerde vakit kaybetmeden mezâlime çıkarak göstermişler ve yeni fethedilen yerin halkını devlete adalet yoluyla bağlanmasını öncelikle etmişlerdir. Selçuklular bunun için kendilerinden önce var olan adli yapıyı tevarüs ederek, yeni unsurlar ve uygulama örnekleri ile onu geliştirmişlerdir. Özellikle Abbasilerden itibaren yargıdaki kurumsallaşma süreci hep bir sonraki dönemi etkileyerek devam etmiştir. Bu sebeple dönemler itibariyle gelişim temelinde bir süreklilik gözlenmektedir. Selçuklularda kadıların görev yaptığı şer'î yargının en üstünde kadilkudâtlık makamı bulunmaktadır. Osmanlı'da bulunmayan bu makam yerine yargı yetkisi bulunmayan, fetva otoritesi olarak kabul edilebilecek şeyhülislamlık makamı geçmiştir. Selçuklularda kadı mahkemelerinin hukukçu kaynağı medreselerdir. Medreselerde ehl-i sünnet çizgisinde çoğunlukla Hanefî ve Şafîî hâkimler yetişmiş, Nizâmiye medreseleri sonrasında ise hukukçu profili Şafîî mezhebi ekseninde ağırlık kazanmıştır. Şer'î hukukun cârî olduğu bu mahkemeler yanında örfî hukuk uygulayıcıları olarak temayüz eden Mezâlim mahkemeleri ve Türkiye Selçukluları dönemine doğru Emîr-i dâd adı verilen sultan adına adalet dağıtan üst düzey görevliler ön plana çıkmıştır. Osmanlı ve günümüzdeki bazı makamlarla benzer yönleri, ilgili bölümde de belirtildiği üzere oldukça ilgi çekicidir. Örfî hukuk kapsamındaki görevleri, kendisini yetkilendiren devlet reisinin şer'î sistem içerisindeki var olan konumu ile birlikte dikkate alındığında, Emîr-i dâd'ın da genel hatlarıyla şer'î hukuk çerçevesi içerisinde görev yaptığı söylenebilir. Mezâlim mahkemelerinde ve Emîr-i dâd yanında karar sürecine ulemeden kişilerin katılması da bu anlayışı teyit eder niteliktedir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

¹¹⁷ İbn Bibi, *Selçuknâme*, 2/106.

¹¹⁸ İbn Bibi, *Selçuknâme*, 2/106; Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", 336, 339.

¹¹⁹ Taneri, "Emîr-i Dâd", 130.

¹²⁰ Lambton, "Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", 368, 379; Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", 329.

¹²¹ Taneri, "Emîr-i Dâd", 130; Alptekin, *Büyük Selçuklular*, 204.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Mahmud. *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul: Tercüman, 1977.
- Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*. İstanbul: Tekin, 3. Basım, 1979.
- Akgündüz, Ahmed. "Osmanlı Hukukunda Şer'i Hukuk-Örfî Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri". *İslami Araştırmalar Dergisi* 12/2 (1999), 117-121.
- Aksarayî, Kerimüddin Mahmud. *Selçukî Devletleri Tarihi (Aksaraylı Kerîmeddin Mahmud'un Müsamemat-al-Ahyar adlı Farsça Tarihinin Tercümesi)*. çev. M. Nuri Genç Osman, önsöz ve notlar Feridun Nafiz Uzluk. Ankara: 1943.
- Akyılmaz, Gül. "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkileri". *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Prof. Dr. Halil Cin'e Selçuk Üniversitesinde 10. Hizmet Yılı Armağanı*. 1995, 23-41.
- Akyüz, Vecdi. *İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim Divan-ı Mezâlim*. İstanbul: İFAV, 1995.
- Alptekin, Coşkun. "Büyük Selçuklular". *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- Altan, Ahmet Atilla. *Selçuklularda Adliye Teşkilâtı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Ansay, Sabri Şakir. *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2. Bası, 2002.
- Arik, Fedâ Şâmil. "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Mezâlim Divânı". *Kafalı Armağanı*. Ankara 2002, 235-252.
- Atar, Fahrettin. *İslâm Yargılama Hukukunun Esasları*. İstanbul: İFAV, İkinci baskı, 2017.
- Atar, Fahrettin. *İslâm Adliye Teşkilâtı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*. Ankara: DİB, 5. Baskı, 2020.
- Atçeken, Zeki - Bedirhan, Yaşar. *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*. Konya: Eğitim Kitabevi, 2004.
- Avcı, Casim. "Nâib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/311-312. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Aydın, Mehmet Âkif. *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Klasik, 2. Baskı, 2017.
- Aydın, Mehmet Âkif. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta, 16. Baskı, 2019.
- Aydın, Melikşah. "Tanzimat Döneminde Şahitlerin Tezkiyesi ve Buna Yönelik Eleştiriler", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4/1 (2021), 206-217.
- Aykaç, Mehmet. *Abbâsi Devleti'nin ilk Dönemi İdarî Teşkilatında Divânlar (132-232 / 750/847)*. Ankara: TTK, 1997.
- Bağdâdî, Hatib. *Târîhu Bağdâd*. thk. Mustafa Abdulkadir Ata. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1997.
- Bardakçı, Veli Vehbi. "Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik", *İstem* 16/32 (2018), 301-315.
- Barthold, Wilhelm - Köprülü, Mehmed Fuad. *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 1984.
- Bayındır, Abdülaziz. *İslâm Muhâkeme Hukûku*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, İkinci Baskı, 2015.
- Baykara, Tuncer. *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*. Konya: 2. Baskı, 1998.
- Berki, Ali Himmet. *İslâm'da Kaza Hüküm ve Hâkimlik ve Tevabii*. Ankara: 1962.
- Berki, Ali Himmet. *Hukuk Tarihinden İslâm Hukuku*. Ankara: 1955.
- Cahen, Claude. *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran. İstanbul: E Yayınları, 1979.
- Cin, Halil - Akgündüz, Ahmed. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2017.
- Çetin, Kenan. *Selçuklu Medeniyeti Tarihi*. İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2011.
- Coşkun, İbrahim. "Eş'arî Kelamının Selçuklu/Nizamiye ve Osmanlı Medreselerine Girişi ve Kimi Eş'arî Yorumların Toplumdaki Yansımaları", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 5/5(2020), 1-24.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2006.
- Ersan, Mustafa - Alican, Mustafa. *Büyük Selçuklular*. İstanbul: Timaş Yayınları, 4. Baskı. 2020.
- Furat, Ahmet Hamdi. "Kâdilkudâtlık Müessesesinin Oluşumu ve İlk Kâdilkudâtlar". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2008), 103-121.
- Gordlevski, Vladimir. *Anadolu Selçuklu Devleti*. çev. Azer Yaran. Ankara: Onur Yayınları, İkinci Baskı, 2018.
- Göl, Yavuz Selim. "Abbasiler Döneminde Kâdî'l-Kudâtlık". *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2018), 11-59.
- Göl, Yavuz Selim. *Abbâsiler Döneminde Kâdî'l-Kudâtlık*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Gölpınarlı, Abdülbakiy. *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*. İstanbul: Der Yayınları, 1987.
- Hitti, Philip Khuri. *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- İbn Bibi. *el-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye Selçuknâme*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996.
- İbnü'l-Esir. *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*. çev. Abdülkerim Özaydın. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İnalçık, Halil. *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

- İnalçık, Halil. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2. Basım, 2005.
- İpşirli, Mehmet. "Kazaskerlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25/140-143. İstanbul: TDV Yayınları, 2022.
- İpşirli, Mehmet. "Nâib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/312-313. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- İpşirli, Mehmet. "Osmanlı Devletinde Kazaskerlik (XVII. yüzyıla kadar)". *Belleten* 61/232, 597-700. Ankara: 1997.
- Kafesoğlu, İbrahim. "Selçuklular". *İslam Ansiklopedisi*. 10/353-416. İstanbul: MEB, 1966.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: 1953.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu. Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1976.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Sultan Melikşah*. İstanbul:1973.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayını, 17. Basım, 1998.
- Kara, Seyfullah. *Selçukluların Dini Serüveni*. İstanbul: Şema Yayınları, 2006.
- Karadaş, Çağfer. "Selçukluların Din Politikası". *İstem*. 1/2 (2003), 95-108.
- Khadduri, Majid and Liebesny, Herbert. (ed.). *Law in The Middle East*. Volume 1. Washington: The Middle East Institute, 1955.
- Kılınç, Ahmet - Öztürk, Merve Nur. "Osmanlı Yargılama Hukukunda Şuhûdü'l Hâlin Statü ve Mesleklerinin Tahlili", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4/1 (2021), 185-205.
- Koca, Salim. "Selçuklular'da Teşkilat ve Kültür". *Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, 1993.
- Koca, Salim. *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*. Ankara: TTK, 1997.
- Köprülü, Mehmet Fuad. *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. Ankara: TTK, 4. Baskı, 1991.
- Köprülü, Mehmet Fuad. "Vakıf müessesesinin hukuki mahiyeti ve tarihi tekâmülü". *Vakıflar Dergisi* 2/1-35. Ankara: 1942.
- Köprülü, Mehmet Fuad. "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları". *Belleten* 7/27, 379-521. Ankara: 1943.
- Köprülü, Mehmet Fuad. *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2. Basım, 1986.
- Köprülü, Mehmet Fuad. *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2. Baskı, 2005.
- Köymen, Mehmet Altay. "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askeri Teşkilatı". *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 5/8 (1967), 1-73.
- Köymen, Mehmet Altay. "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 2/2 (1964), 303-380.
- Köymen, Mehmet Altay. "Sencer". *İslam Ansiklopedisi*. 10/486-493. İstanbul: MEB, 1964.
- Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*. Ankara: TTK, 1992.
- Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*. Ankara: TTK, 3. Baskı, 2000.
- Köymen, Mehmet Altay. *Tuğrul Bey ve Zamanı*. İstanbul: 1976.
- Köymen, Mehmet Altay. "Selçuklu Devri Türk Tarihi Aştırmaları II, Selçuklu Devri. Devlet Teşkilâtına Dâir Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle". *TAD* 2/2-3. Ankara üniversitesi Basımevi. 304-380. Ankara: 1964.
- Köymen. Mehmet Altay. "Alp Arslan Zamanı Kültür Müesseseleri I Üniversiteler". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 4 (1975), 75-124.
- Kucur, Sadi Süleyman. "Nizâmülmülk'ün Siyâset-Nâme'sine Selçuklu Devlet Teşkilatı Açısından Bir Bakış: Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği". *Türklük Araştırmaları Dergisi* 12 (2002), 41-72.
- Lambton, Ann Katharine Swynford. "Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", çev. Nejat Kaymaz. *Belleten* 37/147, 365-394. Ankara: TTK, 1973.
- Mardin, Ebül'ulâ. "Kadı", *İslam Ansiklopedisi*. 6/42-46. İstanbul: MEB, 1977.
- Mâverdi, Ebû'l-Hasen. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. çev. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976.
- Menekşe, Ömer. "Selçuklular'da Kanunlaştırma Hareketleri ve Bir Hukuk Kodu Olarak el-Mesâ'ilü'l-Melikşâhiyye fi'l-Kavâ'idü's-Şer'iyye". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 35 (2020), 565-598.
- Mercan, İsmail Hakkı. *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.
- Merçil, Erdoğan. "Gulâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/180-184. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Merçil, Erdoğan. "Selçuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/389-391. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Merçil, Erdoğan. *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 8. Basım, 2013.
- Merçil, Erdoğan. "Kirman Selçukluları". *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- Merçil, Erdoğan. "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi". *Belleten* 59/ 225, 327-340. Ankara: TTK, 1995.

- Merçil, Erdoğan. *Gazneliler Devleti Tarihi*. Ankara: TTK, 1989.
- Mumcu, Ahmet. *Divan-ı Hümayun*. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 2. Baskı, 1986.
- Nielsen, Jorgen. "Mazalim", *Encyclopedia of Islam New Edition*. 6/933-935. Leiden: Brill, 1991.
- Nizamü'l-mülk. *Siyasetname*. çev. Mehmet Taha Ayar. Ankara, Türkiye İş Bankası Yayını, 5. Basım, 1941.
- Ocak, Ahmet. "Selçuklular". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/375-377. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özaydın, Abdülkerim. "Nizâmiye Medresesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/188-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özaydın, Abdülkerim. *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001.
- Özen, Şükrü. "Kâdîkudât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/77-82. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Pakalın, Osman Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: MEB: 1993.
- Mehmed, Sedat. *Büyük Selçuklu Dönemi İslâm Hukuku*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Schacht, Joseph. "Mahkama", *Encyclopedia of Islam New Edition*. 6/1-3. Leiden: Brill, 1991.
- Sevim, Ali/Merçil. Erdoğan. *Selçuklu Devletleri Tarihi*. Ankara: TTK, 1995.
- Şeker, Mehmet. *Memlûklerde Dîvânü'l-Mezâlim (1250-1517)*. İstanbul: Ötüken, 2020.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh, 15. Baskı, 2018.
- Şentop, Mustafa. *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*. Ankara: Kadim Yayınları, 2. Baskı, 2021.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*. Kahire: 1939.
- Taneri, Aydın. "Emîr-i Dâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/130. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Taneri, Aydın. "Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilatı Bakımından Değeri". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 4/6 (1966), 127-171.
- Taneri, Aydın. *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı (Menâkibü'l-Arifîn'in Değerlendirilmesi)*. Konya: Bilge Yayınları, 2. Baskı, 1978.
- Taneri, Aydın. *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*. İstanbul: MEB, 1997.
- Tarifçi, Sinan. "Büyük Selçuklular Devrinde Kadıların Maaşları, Gelir Kaynakları ve Maddî Durumları Üzerine Bir Araştırma". *Akademik Bakış* 14/28 (2021), 249-265.
- Taş, Hülya. "Osmanlı Kadı Mahkemesindeki "Şühûdü'l-Hâl" Nasıl Değerlendirilebilir?". *Bilig* 44 (2008), 25-44.
- Turan, Osman. "Celâleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri". *Belleten* 12/45, 17-170. Ankara: 1948.
- Turan, Osman. *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*. Ankara: TTK, 2014.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken, 14. Basım, 2016.
- Turan, Osman. *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken, 11. Basım, 2009.
- Turan, Osman. *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*. Ankara: TTK Yayınları, 3. Baskı, 2014.
- Turan, Refik. *Türkiye Selçuklularında Hükümet (Vezir ve Divân)*. Ankara: TTK, 2020.
- Tyan, Emile. "Kadî", *Encyclopedia of Islam New Edition*. 4/373-374. Leiden: Brill, 1978.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "XII. ve XIII. asırlarda Anadolu'daki fikir hareketleri ile içtimâî müesseselere bir bakış", *Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*. 287-306. Ankara: 1948.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. Ankara: TTK, 4. Basım, 2014.
- Ülker, İbrahim. "İki Belge Işığında Anadolu Selçuklularında Noterlik İşlemleri" *II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*. Ed. Prof. Dr. Fethi Gedikli. İstanbul: Onikilevha (2016), 31-48.
- Yazıcı, Hüseyin. "Atabey Cemaleddin Ferruh b. Abdullah". *Çankırı'nın Manevî Mimarları*. 381-394. Çankırı: 2017.
- Yeniçeri, Celal. "Mezâlim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/515-518. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Yusuf Has Hacib. *Kutadgu Bilig*. çev. Muzaffer Tunçel. Ankara: Gençlik Spor Yayınları, 2019.